

‘Er is meer tussen hemel en aarde’. Spiritualiteit tussen individu en collectief

BALSEM VOOR DE ZIEL(EN)

In de dagen dat ik deze bijdrage schrijf, begint een groots publiciteitsoffensief te lopen dat op 2 november (2014) op zijn hoogtepunt zal zijn. KRO-RKK vraagt in de publieke ruimte en in de media aandacht voor Allerzielen. Of eigenlijk vragen ze niet om aandacht voor het katholieke feest, ze vragen aandacht voor de mogelijkheid om de doden, ‘dierbare overledenen’, te gedenken. In 2014, het jaar waarin het neerschieten van vlucht MH17 boven Oekraïne een heel land in rouw dompelde – wie kende via via niet iemand die direct of indirect slachtoffer was? – is er genoeg aanleiding dat te doen. De omroep roept mensen op om de namen te noemen, om de verhalen te vertellen, om de herinnering levend te houden en zo het verdriet ‘een plaats te geven’. Dat kan tijdens de live-uitzending vanaf begraafplaats Westerveld in Driehuis of in de mobiele kapel die wordt neergezet op Amsterdam Centraal Station. De omroep springt met deze actie doelbewust – ook in commerciële zin – in op een groep mensen die in algemene zin wel religieuze gevoelens of behoeftes hebben, maar dat niet binnen de gebruikelijke religieuze tradities en zeker niet binnen de beschikbare religieuze organisaties vorm geven.

Dat de benadering van deze doelgroep omzichtig optreden vereist, wordt duidelijk door de – in de ogen van de wetenschappelijke beschouwer – dubbelzinnige keuzes die gemaakt worden door de omroep. Aan de ene kant wordt door de (in naam katholieke) omroep duidelijk aan-

gesloten bij katholieke rituelen: kaarsje opsteken, mobiele kapel. In de uitleg op de website – voor wie wel een gevoel bij Allerzielen heeft maar het niet precies meer paraat heeft – wordt zelfs een taal gebruikt die zo uit de katholieke catechismus had kunnen komen:

Allerzielen is de rooms-katholieke liturgische gedachtenis op 2 november. In deze viering worden alle overleden medegelovigen herdacht. Er wordt gebeden dat de zielen die nog in een fase van loutering verkeren, overgaan naar de eeuwige, gelukzalige toestand. Voor hen die daar al zijn, heeft de Kerk het hoogfeest van Allerheiligen op 1 november ingesteld.

Aan de andere kant mag de gedenkbijeenkomst ook weer niet te kerkelijk zijn of die indruk wekken. De uitzending vanaf Westerveld (de eerste algemene begraafplaats en het eerste crematorium van Nederland) is in die zin zelfs een provocatie aan alles wat christelijk is. Ook is het typerend dat er een mobiele kapel wordt neergezet bij Amsterdam CS, terwijl er direct daar tegenover een katholiek kerkgebouw staat, een monumentale basiliek, die regelmatig geopend is en waar men evengoed een kaarsje kan opsteken, het hele jaar door. Nee, Allerzielen is geen katholieke aangelegenheid (meer); sinds het in 2013 is geplaatst op de Nationale Inventaris Immaterieel Erfgoed (de seculiere versie, niet de kerkelijke traditie) is het een nationale gebeurtenis – en daar sluit de omroep bij aan.

Dat er behoefte is aan dergelijke momenten in het individuele en collectieve leven is in de laatste jaren wel duidelijk geworden, en komt ook in sociaalwetenschappelijk onderzoek hiernaar regelmatig naar voren. We kunnen bijvoorbeeld ook wijzen op de stille tochten, het overlijden van André Hazes en Pim Fortuyn, de herdenking van de aanslag in Apeldoorn.¹ Dergelijke momenten hebben voor de sociaal-wetenschappelijk onderzoeker ook kenmerken die we in georganiseerde religies terugvinden, maar op een

andere manier dan we gewend zijn. Die kenmerken betreffen met name de verbinding van individuele met collectieve ervaringen, die ritueel worden beleefd en vorm gegeven, en die verwijzen naar abstracties die grotere gehelen uitdrukken. Het nieuwe is vooral dat deze handelingen naar het hier en nu verwijzen (niet naar god en traditie) en niet meer in één instituut (kerk) plaatsvinden.

Dit artikel wil een overzicht geven van het onderzoek naar deze groep ongebonden maar spiritueel *angehauchte* mensen. Wat geloven ze en wat zijn hun kenmerken? Daarvoor zal ik in de eerste paragraaf een aantal definities en kaders geven. In de tweede paragraaf geef ik een overzicht van een aantal kenmerken van deze groep. Hoewel alweer wat ouder, biedt *God in Nederland* nog steeds het meest complete overzicht. Ten derde wil ik naar aanleiding van deze informatie enige gedachten formuleren over de betekenis van organisatie en traditie voor religie. In de laatste paragraaf wil ik dit uitwerken naar gedachten over de toekomst van religie in Nederland.

DE MENS ALS RELIGIEUS WEZEN

Over de verschillen en overeenkomsten tussen mensen en dieren kan een hoop gezegd worden, maar het religieuze vermogen is wel een van de meest in het oog springende onderscheidende kenmerken van de mensensoort. De mens is in staat om zin en betekenis te geven aan het bestaan en gebeurtenissen in het leven. Daarnaast is de mens in staat een verbinding te leggen met gebeurtenissen in het verleden en de toekomst. Tenslotte is de mens in staat zich te identificeren met (groepen) mensen waarmee geen directe relatie is en met verbeelde krachten die van invloed worden geacht op de mens. Deze drie punten zijn de kern van het religieuze vermogen van de mens. Door deze vaardigheid is de mens in staat om zich te distantiëren van de natuur, daarop te reflecteren, en er planmatig invloed op uit te oefenen – en dat is wat de mensen in de kern onder-

scheidt van de dieren. De mens is ongeneeslijk religieus, het definieert zijn wezen. Maar het religieuze krijgt op verschillende manieren vorm. Drie woorden, die nog wel eens door elkaar worden gebruikt, drukken dit uit.

Het eerste woord om de zingevende kwaliteit van mensen uit te drukken is 'religie'. Voor de betekenis van het woord zou ik aan willen sluiten bij de letterlijke betekenis ervan – *religio*: verbinding. De mens is in staat verbinding te maken en daarbij ruimte en tijd te overschrijden. De mens is in staat deze verbinding vorm te geven door symbolische handelingen. En tenslotte is de mens in staat om een verbinding te leggen met wezens of machten die niet in de binnenwereldse werkelijkheid voorkomen of voorgekomen zijn, en het bestaan daarvan symbolisch op te roepen. Dit laatste is echter een belangrijk discussiepunt binnen de godsdienstsociologie, omdat sommige collega's van mening zijn dat ook sportbijeenkomsten of een intensieve fanrelatie met Jantje Smit als 'religie' te karakteriseren zijn. Zelf ben ik van mening dat, willen we van religie spreken, er een relatie moet zijn met een niet in onze werkelijkheid bestaande, maar wel als reëel bestaand aangenomen, entiteit.² 'Religie' is daarbij al meer gesystematiseerd en gerationaliseerd dan 'zingeving'.

Een tweede woord om de zingevende kwaliteit uit te drukken is godsdienst. Godsdienst veronderstelt, het woord zegt het al, een god. Dat kan een persoonlijke of een abstracte god zijn, uitgebeeld in dieren, planten of mensen of combinaties daarvan. Kenmerken van godsdiensten zijn dat ze een verdergaande vorm van rationalisering vragen dan religies. Wat die god dan is en kan, moet uitgelegd worden. Hoe meer dat gebeurt en hoe meer samenhang die uitleg heeft, hoe meer er sprake is van een systeem van geloof. Gezien de complexiteit daarvan zal het uitleggen gebeuren door professionals, geestelijken, specialisten. Deze specialisten zullen zich organiseren om de door-denking en codificering van geloofsvoorstellingen en bijbehorend gedrag vast te leggen en uit te breiden. Doordat

de goden geabstraheerd worden van het dagelijks leven, maar er wel op betrokken worden (er in het monotheïsme zelfs de voorwaarde voor zijn), krijgen de organisaties en specialisten die daaraan verbonden zijn een grote hoeveelheid spirituele, en vaak – afgeleid daarvan – ook wereldse, macht.³ Gods-dienst vraagt ook om dienst aan een god, een onderwerping van de mens aan ‘dat hogere wezen dat wij vereren’,⁴ en bij afwezigheid daarvan in de sfeer van tijd en ruimte onderwerping aan zijn vertegenwoordigers (priesters) op aarde. Godsdienst, geloof en kerk zijn op deze manier intrinsiek met elkaar verbonden.

Een derde woord voor de zingevende kwaliteit van de mens is spiritualiteit. Het is een woord dat veel gebruikt wordt en een veelheid van betekenissen dekt. Aansluitend bij het stamwoord *spiritus* verwijst het naar de geestelijke realiteit van de mens, naar het innerlijke. Daardoor krijgt de betekenis al een veel individueler karakter dan ‘religie’ of ‘godsdienst’. Verder wordt door het woord spiritualiteit uitgedrukt dat men zich bezig wil houden met dit persoonlijke innerlijke, dat men het wil verzorgen, dat men zich erdoor wil laten raken en het in het dagelijks leven wil inzetten. Zo bezien hoort bij spiritualiteit ook dat het individueel gevormde innerlijk een (morele) toetssteen wordt voor het handelen. Spiritualiteit kan voorkomen binnen gevestigde tradities; binnen het christendom, het jodendom en de islam zijn er verschillende groepen die voor wie wil concrete wegen aanbieden om het innerlijk te vormen naar het ideaal van de godsdienst. Maar doordat het bij spiritualiteit gaat om het individuele innerlijk, zal dit aanbod steeds het individu in een zekere spanning tot gevestigde geloofssystemen brengen. Meestal wordt spiritualiteit gebruikt om juist dat aan te geven: een individuele religieuze beleving, los van organisaties en tradities, die deze tradities en geloofssystemen gemakkelijk wisselt of combineert.

Wat geloven deze mensen die zich ongebonden voelen, maar zich religieus gedragen? Wat zijn hun sociale kenmerken? Om hoeveel mensen gaat het? Dit zijn relevante en interessante vragen, maar gezien de aard van het onderwerp niet altijd even gemakkelijk te beantwoorden. Een zeer goed overzicht biedt het longitudinale onderzoek *God in Nederland*, in 2007 voor het laatst verschenen. In de laatste uitgave zijn voor het eerst ook onderzoeksgegevens verschenen over nieuwe spirituelen. In de weergave van hun onderzoeksresultaten zal ik me beperken tot gelovige en ongelovige buitenkerkelijken (weergegeven als gbk en obk) en nieuwe spirituelen (weergegeven als ns) en van een vergelijking met de kerkelijke groepen en de Nederlandse bevolking als geheel afzien. Eerst zal een aantal sociale kenmerken weergegeven worden, vervolgens de houding van deze groepen ten opzichte van religie en kerk, en tenslotte iets over de inhoud van hun geloofsvoorstellingen.

Karakteristieken

Het aantal buitenkerkelijken is in Nederland sinds de eerste publicatie van *God in Nederland* continu gegroeid. In 1966 was 33% van de bevolking niet georganiseerd, in 1979 43%, in 1996 53% en in 2006 61%. Vooral in de leeftijdscategorie tot 55 jaar vinden we onkerkelijken, tweederde is daar niet georganiseerd. In de categorie 55+ geeft toch nog 46% aan niet tot een kerkgenootschap te behoren.⁵ Deze cijfers komen overeen met andere onderzoeken, bijvoorbeeld dat van Kronjee en Lampert, dat spreekt van 28% gebonden religieuzen, van 26% ongebonden spirituelen en van 46% niet-religieuze categorieën.⁶

Onder de buitenkerkelijken komen we een hoop religieuze voorstellingen tegen, zoals we hieronder zullen zien, maar de groep die zich intensief bezighoudt met nieuwe vormen van spiritualiteit is niet slechts een deelverzameling van deze categorie. Op basis van zijn definitie dat de

‘nieuwe spirituelen’ – zoals De Hart ze noemt⁷ – minstens drie tijdschriften lezen die gericht zijn op alternatieve spiritualiteit, komt De Hart tot de schatting dat 8% van de Nederlandse bevolking de kerngroep in het milieu van de postmoderne spiritualiteit vormt. Zij hebben de meeste affiniteit met de kenmerken van die spiritualiteit: een zoekende en ervaringsgerichte opstelling, bidden als meditatietechniek en zelfbezinning, en geloof in magisch handelen (bijvoorbeeld amuletten). Tweederde van deze groep van 8% bevindt zich in de categorie buitenkerkelijken, maar nieuwe spirituelen komen voor in alle kerkelijke groepen. Qua leeftijd gaat het om de groep 45-64, vooral om vrouwen en om hogeropgeleiden, en om Randstedelingen. Burgerlijke waarden (huwelijk en gezin) vinden in deze groep minder weerklank dan maatschappijkritische waarden (vrede en milieu).

Het mag kerkbetrokken mensen misschien verbazen, maar onder de groep buitenkerkelijken zijn er velen die zichzelf als gelovig beschouwen. In deze groep zegt 43% zichzelf ‘beslist/eigenlijk wel’ als gelovig mens te beschouwen. Onder de nieuwe spirituelen vindt deze uitspraak zelfs bij 81% instemming. Over de betekenis van dat gelovig-zijn in hun dagelijks leven zijn de buitenkerkelijken echter bescheiden: voor 21% is die betekenis zeer groot of heeft het enige betekenis.⁸ Maar dit zegt natuurlijk nog niets over de inhoud van dat geloof. Wat voor geloofsvoorstellingen hebben de buitenkerkelijken eigenlijk? Nu is dat natuurlijk voor elk mens verschillend, maar op basis van de antwoorden in enquêtes delen de godsdienstsociologen de bevolking in volgens een aantal categorieën.

De eerste categorie zijn de mensen die voorstellingen en ideeën hebben die niet betrekking hebben op onze werkelijkheid, en dat koppelen aan een bepaald geloofssysteem – transcendent godsdienstig. In de tweede categorie zijn mensen die ook voorstellingen hebben die niet betrekking hebben op onze werkelijkheid, maar dat niet koppelen aan een religieus systeem of er geen godsbeeld bij hebben. De

derde categorie betreft mensen die wel religieuze voorstellingen hebben, maar die aan immanente krachten in deze wereld toeschrijven ('ik geloof in het goede in elk mens'). De laatste categorie betreft mensen die geen religieuze of gelovige voorstellingen hebben. De verdeling van deze categorieën over de groep buitenkerkelijken is weergegeven in tabel 1.

Tabel 1. Geloofsovertuiging buitenkerkelijken, in procenten

transcendent-godsdienstig	12
transcendent niet-godsdienstig	15
immanent	16
ongelovig	57

Bron: Dekker, 2007, 64

Een andere manier om meer inhoud te geven aan de geloofsvoorstellingen is te vragen met welke religie men zich het meest verwant voelt. Buitenkerkelijken blijken zich het meest te identificeren met het christendom (34%) en het humanisme (13%), en slechts minimaal met andere wereldgodsdiensten.⁹

Over kerk en religie

Dat religie volgens buitenkerkelijken en nieuwe spirituelen niet zoveel met kerkelijkheid te maken heeft, zal niet verbazen. Voor 83% van de buitenkerkelijken klopt dat geheel of gedeeltelijk, maar toch voor 17% van hen niet. Gelovige buitenkerkelijken vinden zelfs sterker dan ongelovige dat religie een persoonlijke zaak is en niet met kerk te maken heeft.¹⁰ Met name in deze gelovige categorie vinden we de invloed terug van de nieuwe spirituelen, die deze opvattingen in zeer hoge mate zijn toegedaan, zoals ook uit onderstaande tabel blijkt.

Tabel 2. Opvattingen over religie bij buitenkerkelijken en nieuwe spirituelen, in procenten

	bk	ns
religie heeft niet met kerkelijkheid te maken	61	77
religie zelf bijeen zoeken	42	59
iets dat mens en natuur verbindt	47	80
leven geleid door geestelijke kracht	16	52
behoefte zin van het leven overdenken	49	76

Bron: De Hart, 2007, 167

Aan de andere kant zijn buitenkerkelijken niet per se van mening dat de kerken als bepalende instituties in de samenleving hebben afgedaan. Zo is tweederde van de onkerkelijken het (helemaal) niet eens met de stelling dat het een goede zaak zou zijn als de kerken verdwijnen.¹¹ Weliswaar bezoekt 69% van hen nooit een kerk, de groep die dat wel eens doet vindt de kwaliteit ervan (zeer) goed (28%) of voldoende (40%). Ook over het aanbod van de kerken zijn ze – voor zover ze een relatie hebben met de kerken – tevreden: 6% zegt dat kerken veel te bieden hebben, 25% voldoende.¹² Tenslotte vindt een belangrijke minderheid van de buitenkerkelijken dat kerken zich moeten uitspreken over maatschappelijke en ethische kwesties. Wel zijn ze vaker dan kerkleden van mening dat kerken individuele ethische kwesties positiever zouden moeten benaderen (zie tabel 3).

Opvallend is dat buitenkerkelijken in vergelijking met kerkelijken minder gelegenheden hebben waarop ze zich één voelen met andere Nederlanders. De enquête vraagt bijvoorbeeld naar het nationale herdenkingen en inzamelingen, het overlijden van een bekende Nederlander, sport en koningshuis, en verkiezingen of Prinsjesdag. In de godsdienstsociologie werd er enigszins van uitgegaan dat een verlies aan kerkelijke sociale contacten en socialisatie gecompenseerd zou worden door algemenere, neutrale, natio-

Tabel 3. Mening van buitenkerkelijken over de vraag of kerken zich moeten uitspreken over . . . , en of ze het onderwerp zouden moeten afwijzen of aanvaarden, in procenten

onderwerp	uit- spreken	af- wijzen	aan- vaarden
voorbehoedmiddelen	30	1	90
homoseksualiteit	27	7	78
abortus	26	8	35
echtscheiding	21	6	49
euthanasie	28	5	41
zelfdoding	26	29	21
doodstraf	30	72	5
discriminatie	51	86	5

Bron: Dekker, 2007, 33, 35

nale verbanden en dat die daarmee ook een religieus aura krijgen: de samenleving of staat als abstracte eenheid die meerdere, ook anonieme groepen met elkaar verbindt en identiteit en geschiedenis verleent. Met name in literatuur over *civil religion* komen dit soort gedachten naar voren.¹³ Dat blijkt niet het geval te zijn: buitenkerkelijken rapporteren ook minder dan kerkelijken dat gevoel van nationale eenheid bij dit soort gebeurtenissen wel eens gehad te hebben.¹⁴

Twee verklaringen zouden hiervoor gegeven kunnen worden. Ten eerste vinden veel van dergelijke nationale gebeurtenissen toch plaats in een kerkelijke setting (huwelijk koningshuis, herdenking aanslag Apeldoorn, troonswisseling). Dit zou buitenkerkelijken kunnen afstoten of irriteren, omdat ze veel van de symboliek – hoewel die niet religieus hoeft te zijn – toch niet herkennen. Ten tweede zijn er aanwijzingen¹⁵ dat een flink deel van de niet-religieuzen een nihilistische en hedonistische levensoriëntatie heeft en daardoor niet geïnteresseerd is in dergelijke nationale eenheid. De ongebonden spirituelen zijn bovendien

georiënteerd op het eigen, individuele welzijn en dat van de naasten en lokale omgeving. Zo blijft het gevoel van eenheid met andere Nederlanders vooral levend onder de aanhangers van de volkskerken, die een sterkere historische band met de natie hebben en de symbolen van *civil religion* herkennen en weten te plaatsen.

Geloof en gedrag

Buitenkerkelijken en zeker nieuwe spirituelen zijn zeker niet allemaal ongelovig, zo blijkt uit hun respons in het onderzoek. Het is echter niet zo dat het allemaal new-agers zijn. Magische en parapsychologische gegevens vinden bij ongelovige buitenkerkelijken even weinig weerklank als bij kerkelijken. Wel vinden ze weerklank bij gelovige buitenkerkelijken en met name bij nieuwe spirituelen.¹⁶ Ook christelijke geloofsvoorstellingen kunnen op instemming van buitenkerkelijken rekenen, hoewel ze daarin heterodoxer zijn dan kerkleden. Zo vindt 20% van de buitenkerkelijken dat Christus Gods Zoon of door God gezonden is; 35% vindt hem een bijzonder mens met buitengewone gaven; 25% vindt hem een gewoon mens ‘zoals iedereen’ en 20% meent dat hij niet heeft bestaan.¹⁷ In een leven na de

Tabel 4. Voorstellingen leven na de dood van buitenkerkelijken, in procenten

hemel	29
hel	3
latere terugkeer op aarde	21
reïncarnatie	31
verrijzenis/opstanding	4
voortleven in herinnering	12
voortbestaan van geest of ziel	43
weerzien van familie of dierbaren	33
anders	7

Bron: Dekker, 2007, 49, 50

dood gelooft 29% van de buitenkerkelijken en 33% weet het niet zeker. Hoe ze zich dat leven na de dood voorstellen, en dat dit behoorlijk afwijkt van de christelijke visie, blijkt uit tabel 4.

De godsbeelden van buitenkerkelijken zijn niet bijzonder concreet. Een theïstisch godsbeeld (in de omschrijving van de sociologen ‘een persoonlijke god die zich met mij bezighoudt’) heeft 8%; als een ietsist (‘er is wel iets meer maar weet niet precies wat’) kan 34% gekarakteriseerd worden en 35% als agnost. Slechts 23% kan als atheïst gekenmerkt worden.¹⁸ Hoewel de godsbeelden van buitenkerkelijken niet bijzonder expliciet zijn, hebben velen wel de aanwezigheid van een god of een hogere macht ervaren. Dit geldt met name voor de nieuwe spirituelen.

Tabel 5. Aanwezigheid god of hogere macht ervaren, in procenten, op welke manier

	obk	gbk	ns
aanwezigheid ervaren	20	63	82
overlijden	55	64	76
ontmoeting	58	37	76
stilte	57	35	81
natuur	49	50	80
godsdiensstige bijeenkomst	10	28	47
muziek	38	37	61
anders	58	52	54

Bron: De Hart, 2007, 135, 168

Ook rapporteren buitenkerkelijken en nieuwe spirituelen dat ze mystieke ervaringen hebben gehad.

Tabel 6. Mystieke ervaringen omschreven als...

	contact heiligs	schoonheid natuur	eenzijn dingen	alles volmaakt
obk	8	77	23	33
gbk	36	78	38	42
ns	65	86	60	52

Bron: *De Hart*, 2007, 139-140, 169

Buitenkerkelijken en nieuwe spirituelen geven bij voorkeur hun religieuze leven zelf vorm, los van organisaties en zeker van de kerk. Dat was in het voorgaande al aangeduid en volgt ook uit hun individuele beleving van de geloofsvoorstellingen. Zo wil 48% van de buitenkerkelijken bij belangrijke gebeurtenissen in het leven geen ritueel, 28% niet in de kerk en 16% wel in de kerk maar op een eigen manier.¹⁹ Aan de andere kant kennen buitenkerkelijken en nieuwe spirituelen wel degelijk ritualiteit:

Tabel 7. Deelname aan ritueel, in procenten

	obk	gbk	ns
kaarsje branden	42	60	72
plek om stil te staan	30	45	58
cursus	15	32	72
herdenkingsplek	14	24	30
heilige plek thuis	7	24	40
bedevaart	4	6	17
stille tocht	9	9	16

Bron: *De Hart*, 2007, 151, 171

Ook wordt er gebeden onder buitenkerkelijken. Weliswaar doet een meerderheid van 54% het nooit, maar 20% eens per maand of enkele keren per jaar, 11% eens per week en 15% eens of meerdere keren per dag.²⁰ Met name nieuwe

spirituelen bidden regelmatig, waarbij deze praktijk niet zozeer wordt gebruikt om geloof uit te drukken ('godsdienschtigheid') als wel als een meditatieve techniek ('psychotechniek').

Tabel 8. Vormen van bidden

bidden	obk	gbk	ns
wel eens	26	69	83
<i>psychotechniek</i>			
praten met zelf	24	30	37
bewust worden van zelf	26	30	42
meditatievorm	22	28	49
overdenken leven	25	28	47
<i>godsdienschtigheid</i>			
contact God	9	27	43
uitdrukken geloof	3	11	21
oplossen problemen	17	31	26

Bron: De Hart, 2007, 142, 147, 170

MARKT EN ORGANISATIE

Het denken en het gedrag van buitenkerkelijken, bijna tweederde van de bevolking, op het gebied van religiositeit is dus behoorlijk aan het verschuiven. We zien duidelijk de verschuiving van godsdienst en geloof naar spiritualiteit, en met name bij de nieuwe spirituelen: individueler, losser, combinerend, binnenwereldser – maar niet minder intens of authentiek. Het is bekend dat deze nieuwe vormen van denken en gedrag een behoorlijke aanslag betekenen op de bestaande religieuze organisaties (kerken). Toch denk ik dat deze postmoderne zoekreligiositeit, zoals De Hart het omschrijft, niet het einde betekent van religieuze organisatievormen. Integendeel zelfs, er is juist meer religieuze organisatie dan voorheen. Al dat aanbod waar mensen al kiezend en zoekend gebruik van maken, moet ook georganiseerd worden: winkels met religieuze parafernalia

van diverse tradities, cursusaanbod, spiritualiteitscentra, uitgeverijen met teksten en meditaties, ontmoetingen met charismatische leiders. Het is alleen zo dat het aanbod veel diverser is, meerdere religieuze stromingen omvat, niet meer aan één stroming gebonden is, kleiner en minder zichtbaar is en niet meer vanuit grote, beeldbepalende gebouwen uitgaat. En er is niet één dominante, breed aanvaarde stroming.

Door dat grotere aanbod is er een religieuze markt ontstaan, een markt waarop verlossing, hoop en troost door middel van religieuze voorstellingen aangeboden wordt.²¹ En op die markt gaan mensen zich als consumenten gedragen: shoppend, zelf keuzes makend, delen combinerend die voor de buitenstaander niet bij elkaar passen, oordelend op basis van gevoel en wat ze nodig hebben. Veel organisaties op de religieuze markt denken daardoor dat ze hun aanbod moeten opengooien en diversifiëren. Met name de volkskerken, die voorheen brede delen van de bevolking bedienden, denken dat ze een soort warenhuis moeten worden waarin iedereen wat van zijn gading kan vinden. Ze denken dat ze de diversiteit die in de klantenkring is ontstaan moeten weerspiegelen in hun aanbod, zodat zoveel mogelijk mensen een keuze binnen de organisatie kunnen maken. Mijn stelling is juist de omgekeerde: hoe groter de diversiteit, hoe duidelijker het aanbod moet zijn. Organisaties die op een markt staan moeten hun aanbod duidelijk hebben en maken, zodat mensen weten wat ze te verwachten hebben, en op basis daarvan kunnen ze een overtuigde keuze maken. Mensen weten wel waarvoor ze bij kerken en andere religieuze organisaties moeten aankloppen (troost, gemeenschap, cultuur, traditie, maar ook verlossing en vergeving). Maar ze blijven hangen bij degene die voor hen de meest overtuigende antwoorden en religieuze praktijken biedt.

In die zin is het nog maar de vraag of traditionele religieuze organisaties (kerken) moeten inspelen op de culturele trend van de nieuwe spiritualiteit. De neiging daartoe is

groot, omdat de media-aandacht voor deze vormen suggereert dat brede delen van de bevolking zich hiermee zouden willen inlaten. De cijfers van De Hart suggereren echter dat dit een kleine groep is in de Nederlandse bevolking: 8%. Weliswaar voelen meer mensen zich verwant met dergelijke praktijken, en experimenteren er misschien mee, maar een grote aanhang zal het niet vinden. Bovendien zullen mensen, als ze zich hiermee al willen bezighouden, liever naar het origineel gaan dan naar een kopie die in een christelijke setting van een spiritualiteitscentrum wordt aangeboden.²² Tenslotte zijn de nieuwe spirituelen individualistisch ingesteld zoals hierboven getoond werd; het is derhalve de vraag of de christelijke kerken met hun nadruk op gemeenschap en hun relationeel mensbeeld voor deze mensen een aanbod zouden moeten willen (kunnen) maken. Misschien is het verstandiger om de voordelen van het eigen aanbod voor het welzijn en geluk van mens en samenleving nadrukkelijker te ontdekken en naar voren te brengen.

De neiging binnen veel religieuze organisaties om toe te geven aan de trend tot individualisering, keuzevrijheid en combineren heeft voorts negatieve sociale effecten en versterkt die ook. Als mensen niet meer verbonden zijn aan instituties waarin ze vertrouwen hebben, dan gaan ze hun eigen waarheid ontwikkelen. De neiging tot radicalisering neemt daardoor toe. Dat zien we in alle godsdiensten gebeuren, met name in de islam, maar ook in jodendom en in christelijke kerken neemt de binding aan instituties met name onder jongeren af en gaan ze op basis van zelf bij elkaar gesprokkelde informatie hun eigen geloofsvisie ontwikkelen – daarbij zich afzettend tegen oude en gevestigde meningen, personen en organisaties. Internet maakt het mogelijk, want daar is een oneindige bron van informatie en desinformatie aan te boren die ongefilterd (bevorderd door de de-institutionalisering van de journalistiek) tot ons kan komen. Natuurlijk is het positief dat jongeren op zoek gaan naar eigen antwoorden in religieuze tradities en

op deze manier in een nieuwe context deze traditie vorm geven. Maar in de huidige tijd ziet het eruit alsof de matigende invloed van de traditie en de wijsheid die daarin besloten ligt te weinig herkend en gewaardeerd wordt, wat tot excessen leidt.

Door de losse verbondenheid aan instituties krijgen media en commercie bovendien een grotere invloed op de vormgeving en beeldvorming van religieuze uitingen. Daarmee gebeurt precies wat veel mensen niet willen: ze verwachten en wensen dat religie gaat over een oprecht en moreel leven zonder dat financiële, commerciële of politieke zaken op de voorgrond staan. Dat Kerst ons wordt aangeboden door Intratuin, had dit landelijk opererende tuincentrum enkele decennia geleden in de tijd van sterkere volkskerken niet durven beweren. Ook de Allerzielen van de KRO-RKK is een vorm van commercialisering, een omroep leeft immers van het verkopen van verhalen. In de media komen door de de-institutionalisering de afwijkende, opvallende, controversiële, ‘gekke’ uitingen van religie naar voren. Zonder de juiste context worden die gepresenteerd als representatief voor de gehele godsdienst. Is bijvoorbeeld een dominee in Amerika die een exemplaar van de Koran wil verbranden een representatieve uiting van het protestantisme? Is een pastoor die aan een prins Carnaval de communie weigert representatief voor het gehele katholicisme? Is een rabbijn die beschuldigd wordt van seksueel misbruik in Israël representatief voor het jodendom? Juist doordat deze extreme vormen van religie naar voren komen en door organisaties en instanties moeilijk gecorrigeerd kunnen worden, zullen mensen steeds meer teleurgesteld raken en op hun eigen manier vorm gaan geven aan religieuze gevoelens en het niet zoeken bij georganiseerde vormen.

Ten slotte laat veel onderzoek zien dat betrokken kerkleden meer vrijwilligerswerk doen en een groter sociaal vertrouwen hebben. Toegeven aan de trend van postmoderne religiositeit verzwakt daarmee niet alleen het eigen

sociale netwerk, maar ook dat van de bredere samenleving. Bernts leidt uit de gegevens van de enquête *God in Nederland* af dat kerkelijken niet alleen meer uren vrijwilligerswerk doen per week dan onkerkelijken, maar ook dat er procentueel meer kerkleden dan onkerkelijken actief zijn als vrijwilligers.²³ Ook als we het kerkelijk vrijwilligerswerk eruit halen, doen kerkelijke mensen procentueel nog steeds meer vrijwilligerswerk dan onkerkelijken. Dergelijke cijfers worden ook in internationale vergelijking bevestigd. Kerkleden geven ook meer financiële giften aan goede doelen dan onkerkelijken, en niet alleen aan kerkelijke doelen.²⁴ Voor nieuwe spirituelen ligt het iets genuanceerder: zij zijn gemiddeld socialer georiënteerd dan niet-religieus gebonden (vrijwilligerswerk, giften, informele zorg, milieu), maar toch lager dan kerkelijken (hoewel vooral leeftijd en daarmee de beschikbaarheid van tijd en geld een rol speelt).²⁵ Kerkelijke mensen hebben meer vertrouwen in publieke instituties dan niet-kerkelijke mensen.²⁶ Dus ook vanuit het perspectief van de caritas is het goed dat mensen gestimuleerd worden kerklid te zijn en te worden, en niet toe te geven aan de postmoderne stijl van geloven.

TOEKOMST VAN RELIGIE

De manier waarop Allerzielen wordt beleefd laat de verandering zien van religie in de Nederlandse samenleving. Wat eerst in het domein van godsdienst en kerk plaatsvond, heeft nu zijn plek in het domein van spiritualiteit en religieuze markt. Deze verandering duidt erop dat er tussen kerkelijk beleefde godsdienst en atheïsme een heel prisma is van religieuze gevoelens, praktijken en voorstellingen. Binnen dit prisma zijn er mensen die zich verwant voelen met christelijke rituelen, geloofsuitspraken, instituties en ethiek, en de plaats van de kerken in de samenleving ook waarderen. En er zijn mensen binnen dit prisma die dat niet doen en zich richten op nieuwe spirituele vormen en

voorstellingen. Wat een brede noemer is binnen dit prisma is een zelfbewuste, onafhankelijke, zoekende houding waarbij de grenzen tussen tradities en religies gemakkelijk worden overschreden en gecombineerd.²⁷ Op basis van deze verandering is er een differentiatie, een onderscheid gekomen tussen religieuze beleving en religieuze organisatie. Deze differentiatie wordt ook bevorderd door religieuze organisaties die hun gelovigen meer vrijheid geven om hun eigen vervulling van religieuze vragen en behoeften te zoeken. Daardoor kunnen we spreken van een religieuze markt waarop vraag en aanbod elkaar ontmoeten. Op deze markt is religieuze organisatie niet minder van belang geworden, zij is juist meer van belang dan voorheen. De-institutionalisering van religie heeft daarenboven enkele negatieve sociale effecten zoals radicalisering, commercialisering, daling van vrijwillige inzet en verminderd sociaal vertrouwen.

Wat deze laatste ontwikkelingen betreft is het interessant een korte blik in de toekomst te werpen. Hierboven werd al gezegd dat de nieuwe spirituelen zich in een bepaald leeftijdscohort bevinden, namelijk de generatie tussen 35 en 55 jaar. De kerkelijk betrokken en gesocialiseerde mensen zitten vooral in de categorie daarboven. Bij de generatie daaronder valt een grote religieuze stilte.²⁸ Jongeren houden zich over het algemeen niet bezig met religie, godsdienst en geloof, zeker niet in de traditionele zin. De weinige jongeren die dat wél doen, zijn over het algemeen traditioneler of, volgens de indelingen van de sociologen, ‘conservatiever’ dan hun ouders en grootouders. Hoe ziet de toekomst van religie er in Nederland uit? Wat zegt het over de samenleving dat het religieuze inbeeldingsvermogen langzaam afneemt? Dat het gevoel voor de verbinding (*religio*) met verleden en toekomst, maar ook met de abstracte ander (Ander) langzamerhand verdwijnt? Nu is toekomst voorspellen altijd moeilijk, maar een aantal trends kunnen we rustig doortrekken.

Ten eerste zullen traditionele christelijke kerken het

moelijker krijgen dan ze het nu al hebben. Van de jongere generatie ziet een zeer kleine minderheid zichzelf als kerklid; het aantal betrokkenen zal lager zijn. Dat zal betekenen dat – om een dwarsstraat te noemen – de maatschappelijke discussie over kerkgebouwen en het onderhoud daarvan steeds sterker op de agenda zal komen te staan.²⁹ Ten tweede kunnen we verwachten dat een kleinere en meer op een individuele beleving van het geloof gerichte christelijke bevolkingsgroep zich minder met de samenleving zal inlaten en als ze dat doet dat vermoedelijk in de vorm van culturele conflicten met de seculiere meerderheid zal zijn. Het is ten derde de vraag in hoeverre, gezien de lage religieuze gevoeligheid onder jongeren, de buitenkerkelijken ook in de toekomst zich met een veelvoud aan religieuze items – zoals sociologen ze aan hen voorleggen – kunnen identificeren. In de toekomst zal deze tussencategorie mogelijk verdwijnen: of je bent religieus, of je bent het niet. Ook is het ten vierde de vraag in hoeverre de nieuwe spirituelen, die nu nog in een bepaald leeftijdscohort geconcentreerd zijn, in staat zijn om hun kinderen in eenzelfde sfeer verder te laten gaan of dat die kinderen andere keuzes zullen maken. Over de vraag of dit ten vijfde zal betekenen dat ook de solidariteit in de samenleving zal afnemen, wil ik niet al te zeer de cultuurpessimist uithangen. Wel zullen gevoelens van onderlinge verbondenheid meer ontstaan vanuit persoonlijke contacten en ervaringen, en minder gegeneraliseerd worden via maatschappelijke organisaties.

Tot slot blijft het interessant welke ontwikkeling het kerkelijke feest van Allerzielen heeft doorgemaakt. Van een intiem ritueel op de kerkelijke liturgische kalender naar een publieke bijeenkomst op een begraafplaats met seculier-nationale connotaties. Al eerder zagen we dergelijke ontwikkelingen bij Kerst en Pasen, maar ook de viering van Sint Maarten en Sint Nicolaas zijn deze weg gegaan. Wie kent nog de christelijke herkomst en betekenis van deze feesten? Soms denk ik wel eens dat de kerken te

veel van mening waren dat deze feesten algemeen cultuurgoed vormden en daardoor de christelijke interpretatie te weinig hebben benadrukt, waardoor ze konden worden overgenomen door commercie en media. De christelijke viering vormt nu een onderdeel van het palet dat bij zo'n feest hoort; het is een individuele keuze het op deze manier te vieren, maar het kan ook anders. Eenzelfde ontwikkeling zien we nu gebeuren bij de ramadan, waarbij de HEMA en Albert Heijn door specifieke producten en acties inspelen op het suikerfeest. Religieuze feesten zullen op deze manier het ritme van het sociale leven in de Nederlandse samenleving blijven bepalen. Ontdaan van hun religieuze betekenis kunnen ze een belangrijke rol spelen in de individuele en collectieve identificatie van grote groepen mensen over de grenzen van etniciteit, sociale klasse en religie. Daarmee vervullen ze precies de functie die ze altijd al hadden, alleen nu in een postmoderne en hyperdiverse context.

NOTEN

- 1 P.J. Margry, 'Politiek rouwen in het publieke domein: Rouwmomenten en stille Tochten', in: E. Venbrux, M. Heessels & S. Bolt (red.), *Rituele creativiteit. Actuele veranderingen in de uitvaart- en rouwcultuur in Nederland*, Meinema, Zoetermeer 2008, pp. 101-119.
- 2 In aansluiting op G. Dekker & H. Stoffels, *Godsdienst en samenleving. Een introductie in de godsdienstsociologie*, Kok, Kampen 2011⁹, p. 36.
- 3 M.B. ter Borg & B. ter Borg, *Zingeving als machtsmiddel. Van zinverlangen tot charismatisch leiderschap*, Meinema, Zoetermeer 2009; A. Droogers, *Zingeving als spel. Over religie, macht en speelse spiritualiteit*, Parthenon, Almere 2010.
- 4 H. Böll, *Doktor Murkes gesammeltes Schweigen und andere Satiren*, Kiepenheuer & Witsch, Keulen 1987 (herdruk 1958), p. 11.

- 5 G. Dekker, 'Het christelijk godsdienstig en kerkelijk leven', in: T. Bernts, G. Dekker & J. de Hart, *God in Nederland 1996-2006*, Ten Have, Kampen 2007, pp. 12-73; pp. 14, 16.
- 6 G. Kronjee & M. Lampert, 'Leefstijlen in zingeving', in: W.B.H.J. van de Donk, A.P. Jonkers, G.J. Kronjee & R.J.J.M. Plum (red.), *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*, Amsterdam University Press, Amsterdam 2006, pp. 171-208; p. 176.
- 7 J. de Hart, 'Postmoderne spiritualiteit', in: Bernts, Dekker & De Hart, *God in Nederland 1996-2006*, pp. 164-166.
- 8 Dekker, 'Het christelijk godsdienstig en kerkelijk leven', pp. 54, 56; De Hart, 'Postmoderne spiritualiteit', p. 168.
- 9 Ibidem, p. 68.
- 10 Ibidem, p. 38; De Hart, 'Postmoderne spiritualiteit', p. 129.
- 11 T. Bernts, 'Nederlanders over de plaats van religie in de samenleving', in: Bernts, Dekker & De Hart, *God in Nederland 1996-2006*, pp. 76-115; p. 105.
- 12 Dekker, 'Het christelijk godsdienstig en kerkelijk leven', pp. 18, 25, 29.
- 13 L. Laeyendecker, 'Publieke godsdienst in Nederland', in: *Sociologische Gids* 1982 (5), pp. 346-365.
- 14 De Hart, 'Postmoderne spiritualiteit', p. 156.
- 15 Kronjee & Lampert, 'Leefstijlen in zingeving', pp. 180-186.
- 16 De Hart, 'Postmoderne spiritualiteit', pp. 160-161, 172.
- 17 Dekker, 'Het christelijk godsdienstig en kerkelijk leven', p. 44.
- 18 Ibidem, p. 42.
- 19 Ibidem, p. 30.
- 20 Ibidem, p. 47.
- 21 E. Sengers, 'The religious market and its regulation: A sociological perspective', in: *Ecclesiastical Law Journal* 9 (3), 2007, pp. 294-301.
- 22 K. de Groot, J. Pieper & W. Putman (red.), *Zelf zorgen voor de ziel. De actualiteit van christelijke spirituele centra*, Parthenon, Almere 2013.
- 23 Bernts, 'Nederlanders over de plaats van religie in de samenleving', p. 90.

- 24 J. de Hart & P. Dekker, 'Kerken in de Nederlandse civil society: Institutionele grondslag en individuele inspiratiebron', in: Van de Donk e.a., *Geloven in het publieke domein*, pp. 150-154; R. Bekkers & T.N.M. Schuyt, 'And who is your neighbor? Explaining the effect of religion on charitable giving and volunteering', *Review of Religious Research* 50(1), 2008, pp. 74-9.
- 25 J. Berghuijs, J. Pieper & C. Bakker, 'New spirituality and social engagement', in: *Journal for the scientific study of religion* 52(4), 2013, pp. 775-792.
- 26 H. Schmeets & M. Coumans, 'Religie en vertrouwen', in: H. Schmeets & R. van der Bie (red.), *Religie aan het begin van de 21ste eeuw*, Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag 2009, pp. 109-115; p. 114.
- 27 M. Kalsky & F. Pruijm, *Flexibel geloven. Zingeving voorbij de grenzen van religies*, Skandalon, Vught 2014.
- 28 M. van Dijk-Groeneboer (red.), *Handboek jongeren en religie. Katholieke, protestantse en islamitische jongeren in Nederland*, Parthenon, Almere 2010.
- 29 E. Sengers, 'Kirche, Kommerz, Kommune: Eine soziologische Bestandsaufnahme von Kirchenumnutzungen aus niederländischer Perspektive', in: A. Gerhards & K. de Wildt (Hrsgs.), *Der sakrale Ort im Wandel*, Egon Verlag, Würzburg 2014.